

Mile BAKOVIĆ*

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA LOKALITETA ČAF KIŠ

ABSTRACT: *The Dubrava site contains remnants of church architecture known as Čaf Kiš. Around these remains, there is a vast necropolis with many visible tombstones. Limited protective archaeological research has been conducted, revealing that these are the remains of a church built in the early 16th century. Several examined graves testify that the church was erected on an older necropolis. A cemetery formed around the church, and after its destruction, numerous burials took place within it. Two primary construction phases were observed in the architectural remains. Initially, a church with a deep apse was constructed, without a narthex. Shortly after its construction, the northeastern part of the church collapsed, likely due to an earthquake. The church was subsequently rebuilt but in a slightly altered form.*

The architecture of the structure, church furnishings, and part of the movable archaeological material unequivocally indicate that the church ritual was conducted here following the Latin tradition. The oldest archaeological layer dates back to the 14th century, and the church was built in the 16th century on top of an older necropolis. Burials in and around it continued until the mid-20th century.

KEYWORDS: *Church, architecture, rebuilt, necropolis, stratigraphy, chronology, Late Middle Ages*

1. Uvodno razmatranje

Na oko 3,5 km ka jugoistoku, idući savremenim putem koji od Tuzi preko Vuksan Lekića vodi ka selima Vatnikaj i Božaj i dalje ka graničnom prelazu, nalazi se prostrana udolina zvana Dubrava.¹ Radi se o plodnoj za-

* Autor je arheolog u Centru za konzervaciju i arheologiju Crne Gore.

¹ Toponim Dubrava označava uglavnom plodno šumsko zemljište u dolinskim predjelima koje je bogato vodom. U: Oto Bihalji-Merin i dr, *Mala enciklopedija Prosveta: opšta enciklopedija*, 1 A-J, Prosveta, Beograd, 1990.

ravni ovalnog oblika, nadmorske visine oko 100 m, koja se pruža pravcem istok-zapad i koju sa sjevera limitira brdo Bratilja a sa juga Doljec. Ova brda zatvaraju kotlinu štiteći je od južnih i sjevernih vjetrova, što uslovljava mikro klimu pogodnu za rast mediteranske vegetacije. Područje je bezvodno, mada se na sjeveroistočnoj padini brda Doljec, pedesetak metara iznad puta, nalazi „izvor” (lokva) koja sada služi kao pojilo za stoku i koja, prema riječima mještana, rijetko presuši.

U sjeverozapadnom uglu kotline Dubrava, blizu raskrsnice puteva koji vode ka sjeveroistoku (u selo Skorać) i jugoistoku (Božaj), nalaze se arhitektonski ostaci crkve sa grobljem, lokalitet poznat pod imenom Čaf Kiš (Kisha e Dubraves)².

Pored savremenih asfaltnih puteva, koji vode ka obližnjim selima, u neposrednoj okolini ostataka crkve sačuvani su i djelovi starog kaldrmisanog puta. Južno od crkve kaldrma se jednim dijelom poklapa sa savremenim asfaltnim putem, a zapadno od crkve, pravac sjever-jug, dobro je očuvana u dužini od preko stotinak metara. Kaldrma je brižljivo složena, a bordure (ivičnjaci) su od tesanog, pritesanog ili neobrađenog kamena, uglavnom većih dimenzija u odnosu na kamen ugrađen u trasu. Širina puta je cca 2,3 m, a po tehnicu izrade moglo bi se reći da je iz vremena austrougarske dominacije. Vjerovatno su i ranije komunikacije išle istom trasom jer je ona najkraća veza tuške ravnice i područja Božaja i dalje ka istoku, a posredne podatke o tome susrećemo u literaturi koja opisuje ovaj kraj.³

Poznato je da je rimska cesta koja se pružala kroz Crnu Goru pravcem sjeverozapad-jugoistok, od Nikšića (Anderbea) ka Skadru (Scodra), prolazila kroz Vuksan Lekiće. O tome svjedoče i miljokazi koji su pronađeni u Vuksan Lekićima od kojih se jedan danas nalazi u porti katedralne crkve Sv. Antuna u Tuzima. Precizna ruta rimske ceste nije pouzdano utvrđena, a posebnu dilemu istraživači imaju baš kada se radi o ovom njenom dijelu. Većina je mišljenja da je ona od Vuksan Lekića išla ka zapadu do Skadarskog jezera, a onda uz obalu ka jugu. U prilog ovoj pretpostavci bi išli registrovani arheološki lokaliteti Đuteza, Ploče i Samobor, za koje se smatra da su bili na ovoj trasi.⁴ Manjkavost ove pretpostavke je što se razdaljina između stanica na ovom dijelu puta ne poklapa sa izvorima, bez obzira što i ubikacija navedenih stanica nije pouzdana. Stoga bi bilo zanimljivo razmotriti varijantu da je antička cesta išla trasom od Vuksan Lekića direktno ka jugu, prolazeći pored lokaliteta Čaf Kiš i podudarajući se sa trasama ranije kaldrme i savremenog asfaltnog puta, i izlazila na jezero u selu Božaj pa dalje ka Skadru.

² Prevedeno sa albanskog značilo bi ‘crkva na prevoju’. Toponim na albanskom dočarava i geografsku poziciju crkve.

³ Andrija Jovičević, *Malesija*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1923, str.6.

⁴ Zarije Bešić, *Istorija Crne Gore, Knj.1. Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd 1967, str. 171.

Treba pomenuti da oblast o kojoj je riječ obiluje arheološkim lokalitetima iz različitih perioda. U tuškoj dolini i na okolnim padinama se nalaze brojni tumuli iz, na osnovu dosadašnjih saznanja, bronzanog i gvozdenog doba, zatim naseobina Samobor sa stratumima iz ranog bronzanog doba i slojevima helenističkog i rimskog perioda.⁵ Pretpostavlja se da se u Vuksan Lekićima nalazio antički hram, a djelovi arhitektonske plastike, vjerovatno prenijeti s njega, nalaze se i na lokalitetu Čaf Kiš. U ovom dijelu, i na širem potezu od Vuksan Lekića prema zapadu ka zetskim selima, pronađeni su brojni fragmenti keramike koji uglavnom odgovaraju helenističkom i rimskom periodu.⁶ U istočnom dijelu Tuškog polja uz rijeku Rujelu se nalaze ostaci dvije crkve, na brdu Đuteza u Dinoši je istraživano utvrđenje sa ostacima bedema i crkve, dok se u polju nalazi crkva Sv. Arhangela Mihajla sa velikim grobljem.⁷ Ovi nalazi svjedoče o intenzivnom životu ovog kraja od bronzanog doba sve do danas.

Nije nam poznato u kakvom stanju su bili arhitektonski ostaci na lokalitetu Čaf Kiš u vrijeme kada je uspostavljena zaštita, ali sudeći po podacima koje nalazimo kod Teodora Ipena oni su i u njegovo vrijeme, krajem XIX vijeka, bili ruinirani i slabo vidljivi. On navodi da se u vrtači Dubrava nalaze ruševine koje su nekada bile kapela i da je tu našao jednu kamenu gredu sa natpisom, a da se oko ruševina nalaze grobovi.⁸ Isti autor u tekstu iz 1901. godine opisuje ovaj lokalitet i donosi crtež na kojem je predstavljena pravougaona građevina sa apsidalnim završecima na užim stranicama, što upućuje na zaključak da autor nije mogao sagledati izvorni oblik građevine, te da je ona i u to vrijeme bila urušena.⁹

Lokalitet Čaf Kiš je dobio status spomenika kulture (kulturnog dobra) 1950. godine. Pravna zaštita je uspostavljena Rješenjem br. 680 od 4. 8. 1950. godine i Rješenjem o uvođenju u Registar br. 01-1151/1-61 od 8. 9. 1961. godine.

Uprava za zaštitu kulturnih dobara je tokom 2013. godine započela proces revalorizacije kulturnih dobara na teritoriji Crne Gore. Iste godine je stručni tim obišao lokalitet i uradio elaborat o revalorizaciji. U opisu stoji da

⁵ P. Lutovac, *Fortification Samobor on Lake Skadar and the Issue of the Rulers' seats in the Early Bronze Age in southern Adria*. International Conference "Princely Graves between the Caucasus and Atlantic 3500-2500 BCE, Podgorica 2018 (u štampi).

⁶ Andrija Jovičević, *Malesija*, str. 13-14; U. Bugaj i dr, *Bronze age stone tumuli on Planinica hill, Opšt. Tuzi, Montenegro*, Sprawozdania archeologiczne 65, Warszawa, 2013, str. 426-431; A. Ljuljđuraj, *Vuksanlekići – antički/kasnoantički lokalitet i novi arheološki podaci*, Nova antička Duklja X, Podgorica 2019, str. 95-108.

⁷ Andrija Jovičević, *Malesija*, str. 13-17.

⁸ T. Ippen, *Die Gebirge des nordwestlichen Albaniens*, Wien, 1908, str. 15-16.

⁹ T. Ippen, *Starine iz Albanije*, Glasnik Bosanskohercegovačkog državnog muzeja XII, Sarajevo, 1901, str. 17.

se u gustom rastinju nazire samo manji dio zida, kasnije ćemo utvrditi mlade apside, i da nije bilo moguće sagledati objekat do te mjere da se moglo naslutiti da su u pitanju ostaci crkve.¹⁰ Oko ostataka arhitekture uočavale su se grobne konstrukcije od kamena od kojih je manji broj (desetak) imao nadgrobno obilježje, najčešće od vertikalno pobodenog neobrađenog kamena, dok je nekoliko imalo obilježja od fino profilisanog klesanog kamena. Jedan nadgrobni kamen, poligonalna ploča koja se piramidalno završava na prednjoj strani, ima urezan jednakokraki krst, a ispod njega tri urezana koncentrična kruga, dok se na drugoj strani nalazi uklesan manji jednokraki krst u krugu.¹¹

Uslovi za početak zaštitnih arheoloških istraživanja su se stekli u proljeće 2017. godine. Istraživanja su finansirana u okviru Programa zaštite i očuvanja kulturnih dobara, a sprovela ih je ekipa Centra za konzervaciju i arheologiju pod rukovodstvom arheologa Mila Bakovića. Do sada je u potpunosti istražen prostor oltara i naosa. Sa spoljne strane su istraživanja bila manjeg obima, prostor oko crkve je doveden na prvobitni nivo i registrovano je da su uz objekat obavljene brojne sahrane.

Lokalna tradicija

Sa sigurnošću se može konstatovati da je crkva Ćaf Kiš bila značajno kultno mjesto i da je imala bitnu ulogu u kulturno-religijskoj istoriji ovog kraja. Još uvijek lokalno stanovništvo ima pijetet prema ovoj lokaciji, za koju se vezuju brojne legende i pjevaju guslarske pjesme. Postoji i anatema izgradnje stambenih objekata i korišćenja zemlje u blizini ostataka crkve. Priča se, a te podatke nalazimo i kod Ippena i Jovićevića, da je u Dubravi, u „carskoj kući”, živio jedan kaluđer (franjevačkog reda) koji je na ovom mjestu sagradio bunar i crkvu.¹² Na udaljenosti od cca 150 m zapadno od crkve se nalazi manji pravougaoni objekat sa apsidom koji nismo arheološki istražili. Mještani ovaj objekat povezuju sa „carskom kućom”, kapelom ili nekim objektom koji je korišten u vrijeme izgradnje crkve. Sa južne strane, na udaljenosti od tridesetak metara nalazi se prirodni rascijep u stijeni za koji neki tvrde da je bunar.

Vjerujemo da će buduća istraživanja pokazati da li se ovi objekti mogu dovesti u vezu sa neimarom ili ktitorom crkve i kom vremenu pripadaju.

¹⁰ *Elaborat o revalorizaciji kulturnih dobara*, Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Cetinje, 2014.

¹¹ Vidi: T. Ippen, *Die Gebrige des nordwestlichen Albaniens*, Wien, 1908..

¹² Ibid.

2. Tragovi u istorijskim izvorima

Pisani podaci o istorijatu i hronologiji ove crkve i nekropole oko nje su malobrojni i oskudni. Već smo pomenuli da određene podatke nalazimo u radu austrougarskog diplomate Teodora Ipena (Theodor Anton Ippen) koji se u nekoliko navrata bavio analizom ostataka crkvene arhitekture na teritoriji sjeverozapadne Albanije i jugoistočne Crne Gore.¹³ U članku iz 1901. godine Ipen daje dimenzije objekta sa crtežom pravougaone osnove sa apsidalnim završecima na obje uže stranice. Pominje i 90 cm dugačku arhitravnu gredu (nadvrtnik) sa natpisom.¹⁴ Isti autor u radu *DIE GEBIRGE DES NORDWESTLICHEN ALBANIENS*, štampanom u Beču 1908. godine, u poglavlju Hoti, osvrt se na ostatke ove crkve. Pored nepreciznog opisa objekta crkve, u tekstu nalazimo opis i crtež pomenutog kamenog nadvrtnika na osnovu kojeg autor zaključuje da je „kapela“ vjerovatno sagrađena oko 1500. godine, „radovima nekog monaha“. Nadvrtnik je pronašao u ostacima „ruine“ i on sa jedne strane ima rupicu, usadnik, što ga navodi na zaključak da je imao i drugi dio koji se u njega uklapao.¹⁵ U oba rada se pominje groblje oko ostataka crkve, te da su pojedine nadgrobne ploče dekorisane.

I u radu o Malesiji autora Andrije Jovičevića nalazimo kraći osvrt na ostatke ove crkve. Autor daje dimenzije objekta i kaže da su vidne apside i brojni grobovi oko ruine. Interesantno je zapažanje autora da najviše poštovanja među mještanima ima ova crkva.¹⁶ U njenoj blizini se nalazi kućište koje mještani nazivaju Kraljičina kuća, za koje se pretpostavlja da je mala crkva ili ćelija koju je koristio osnivač crkve Čaf Kiš.¹⁷

Arheološka istraživanja

Dosadašnja istraživanja su sprovedena u tri etape u trajanju oko 60 radnih dana. U prvoj fazi se primarno radilo na uklanjanju gustog rastinja kako bi se definisali gabariti objekta. U drugoj fazi je istražen uski pojas uz spoljašnje zidove crkve, naosa i priprate, do nivoa nadgrobnihi ploča koje su, kako smo kasnije uočili, u nivou sekundarnog poda. U jugozapadnom uglu naosa je, do nivoa zdravice, istražena jedna sonda koja nam je dala podatke o hronologiji sahranjivanja, a u istočnom (oltarskom) prostoru je istražena kriptna.

U trećoj fazi je u potpunosti istražena unutrašnjost naosa i oltarski prostor.

¹³ Vidi: T. Ippen, *Starine iz Albanije*, Glasnik Bosanskohercegovačkog državnog muzeja XII, Sarajevo, 1901.

¹⁴ *Elaborat o revalorizaciji kulturnog dobra Čaf Kiš*, dokumentacija Uprave za zaštitu kulturnih dobara, Cetinje.

¹⁵ T. Ippen, *Die Gerbige des nordwestlichen Albaniens*, str. 1.

¹⁶ Andrija Jovičević, *Malesija*, str. 15.

¹⁷ *Ibid*, str. 6.

Metodološki pristup

Istraživanu površinu (cca 100 m²) smo podjelili u četiri segmenta kako bismo na presjecima osa dobili odgovarajuće profile i sagledali stratigrafiju i hronologiju objekta. Ose segmenata su se pružale prema stranama svijeta; duža IZ po sredini ruševine počev od spoljasnje linije apsida do ulaza u pripratu (cca 18,5 m), a kraća SJ na 1,5 m ka zapadu od unutrašnjeg ramena apsida zahvatajući spoljašnje gabarite objekta (cca 5,5 m). Istraživanja u unutrašnjosti crkve su bila najobimnija. Sonde u naosu su iskopane do nivoa zdravice i na osnovu njih smo uspjeli da definišemo stratigrafiju i hronologiju nalazišta. Izdvojili smo četiri stratigrafske cjeline:

- prvi, gornji sloj je činila velika količina urušenog građevinskog materijala, obrađeni blokovi sige, pritesani kamen, krovna opeka i malterni šut;
- drugi sloj je debljine 5–40 cm, nalazio se iznad poda crkve, a sastojao se od zemlje sitne granulacije sa primjesama pepela i ostacima vatrišta;
- treći je sloj najobimniji, debljine i do 2 m; veoma je rastresit jer ga čini usitnjeni osteološki materijal sa zemljom, zatim grobni ukopi sa grobnim konstrukcijama;
- četvrta cjelina je sloj najstarijih sahrana koje su obavljene na nivou zdravice.¹⁸

OPIS OBJEKTA

Čaf Kiš je longitudinalna građevina koju čine pravougaoni naos sa apsidom i otvorena priprata. Graditelj nije vodio računa o preciznim dimenzijama, pa se objekat ka zapadu vidno sužava. Priprata je bila otvorena ka zapadu i imala je širok portal sa južne strane. Sačuvane su dvije apsida koje potiču iz različitog vremena: prva, starija, je dublja, a druga, mlađa, je plića.

Ukupna dužina objekta spolja sa apsidom je 17,90 m, bez apsida južni zid 15,20 m, a 15,40 m sjeverni zid, dužina naosa unutra južni zid 8,50 m, sjeverni zid 8,54; širina naosa (unutra) na istoku 4,05 m, na zapadu 3,95; dužina priprate cca 5,50 m, širina priprate unutra na istoku 3,95 m a na zapadu 3,70. Debljina zidova priprate: sjeverni cca 0,57 m i južni 0,50-0,55 m. Ramena apsida su bila uvučena po cca 0,53 m u prvoj fazi, a kasnije, prilikom obnove sjeverno je ojačano i utopljeno u sjeverni zid.

Uočavaju se dvije apsida; starija, obrušena ka sjeveroistoku, sačuvana u visini dva reda kamena i znatno dublja, i mlađa, plića, sačuvana do visine oko 1,8 m na spoljašnjoj strani.

¹⁸ Zdravicu predstavlja tzv. „živa stijena“ - kamene ploče, između kojih su proslojci crvenkaste zemlje.

Zidovi objekta su građeni od pritesanog krečnjačkog kamena, svod je bio od rezanih blokova sige a krovni pokrivač od ćeramide. Ostaci maltera, sačuvani u manjim partijama, svjedoče da je objekat bio malterisan spolja i unutra. Unutra su zidovi molerisani, ispod zadnjeg sloja maltera bijele boje, na nekim partijama se nalazio sloj maltera crvenkaste boje. Na južnom zidu apside uz jugoistočno rame se sačuvala manja (cca 20 cm²) malterna površina na kojoj se raspoznaje više boja (plava, zelena, crvena...) kao i na jednom poligonalnom kamenu pronađenom uz sjeverni zid, što govori da je apside bila dekorisana bojanim motivima.

Iako je crkva skromnih dimenzija, imala je razudenu unutrašnjost i bogat sakralni mobilijar. O tome svjedoče brojni fragmenti kamene plastike.

Naos je podijeljen sa pet pari pilastara na četiri traveja i apsidalni dio. Ispod poda u širini apside se nalazi kriptu. Oltarski dio je za cca 0,20 cm viši od poda naosa i ujedno je natkrivao kriptu. Kripta se otvarala u sjevernoj polovini, tako da je pod apsidalnog dijela u južnoj polovini bio fiksiran, dok je u sjevernom dijelu bio pokriven kamenim pločama zalivenim malterom. Kripta je zauzimala cio prostor mlađe apside i imala je oblik nepravilnog pravougaonika. Bila je omalterisana sa svih strana i imala je malterni pod.

Ispred, neposredno uz apsidalnu platformu se nalazi časna trpeza. Postolje časne trpeze je zidano od pritesanog kamena i malterisano. Na postolju je stajala velika kamena ploča od škrljca, nepravilnog ali približno pravougaonog oblika.

Brod je bio razuden, sa pet pari pilastara podijeljen u četiri traveja približno istih dimenzija. Pilastri su služili kao nosači lukova krovne konstrukcije. Po sredini zapadnog zida naosa nalazio se uski portal sa profilisanim do vratnicima isklesanim od krečnjaka.

U sjeverozapadnom uglu naosa se nalazi krstionica skromih dimenzija. Zidana je od kamena složenog polusferno u vidu recipijenta, malterisana i u visini od tri reda kamena u odnosu na pod. Negdje oko krstionice, poziciju nismo mogli precizno utvrditi, nalazila se i posuda za svetu vodicu (agiazma). Rađena je od jednog komada krečnjaka, sferično isklesanog recipijenta, sa usadnikom za zid sa jedne strane i plastično isklesanim krstom sa druge strane.

Od kamenog mobilijara značajni su fragmenti lučne ograde, vjerovatno amvona, isklesane u jednom komadu i sa dekoracijom na prednjoj strani u vidu plastično isklesanog krsta.

Pored dvadesetak fragmenata kamene plastike koja je pripadala ovoj crkvi pronašli smo i jedan dio arhitrava neke antičke (rimске) građevine i jedan manji komad krečnjaka dekorisanog pleterom preromaničkog stila. Ovi ulomci svakako pripadaju nekim drugim objektima. Pretpostavljamo da su donijeti sa obližnjih, neistraženih arheoloških lokaliteta, pretpostavljamo Vuksan Lekića i Ploča.

Nekropola

Nekropola se nalazi oko i unutar crkve. Oko crkve se uočavaju brojne kamene grobne konstrukcije, od kojih neke imaju obilježja od vertikalno posađenih amorfnih stijena, nekoliko ima nadgobna obilježja od obrađenog kamena, neki imaju kiljan kod nogu i glave, a najbrojnije su bez obilježja.

Ukopavanje unutar crkve je bilo intezivno. Većina grobova ima konstrukciju od nasatično postavljenih kamenih ploča sa pokrovom od horizontalno položenih ploča. Pojedini imaju obilježje u vidu većeg kamenog bloka, kao neku vrstu neobrađenog stečka ili mramora.

Arheološki je obrađeno: kriptna sa tri pokojnika u kampanji realizovanoj 2017. godine,

6 grobova u kampanji 2018. god. i 3 grobnice sa minimum 12 pokojnika (bez antropološke analize je nemoguće ustanoviti tačan broj) i 20 grobova 2020. godine. Uspjeli smo da definišemo skeletne ostatke oko 41 individue. Kao što je rečeno, prilikom mlađih ukopavanja se često nije vodilo računa o starijim skeletima, pa je nasip iznad grobova, do nivoa nadgrobni obilježja ili ravnih ploča, većinom činio usitnjeni osteološki materijal sa malo zemlje.

Na osnovu stratigrafske slike, prevashodno u naosu, ali i položajem groba 5 u sondi III/18, definisali smo relativnu hronologiju. Najstariji skeleti su sačuvani u zapadnom dijelu naosa (grobovi br. 17/20, 18/20/19/20 i 21/20).

Veći dio najstarijih skelata je dislociran i izmiješan sa osteološkim ostacima drugih, kasnije pohranjenih pokojnika, dok je manji dio ostao *in situ*. Skeleti pokojnika otkriveni u najnižem stratumu, (arheološki smo definisali i obradili četiri skeleta koji su stajali *in situ*) predstavljaju najstariju fazu sahranjivanja i ostaci su nekropole formirane prije izgradnje crkve. Utvrdili smo da se grob br. 20/20 podvlači ispod sjevernog zida naosa i da je, samim tim, sahrana obavljena u vrijeme kada nije postojala crkva. Grob 5/18 iz sonde III se nalazi ispod temeljnog zida priprate, na spoju nje i naosa, što znači da je sahrana izvršena prije izgradnje i proširenja crkve.

Interpretacija i hronologija

Na osnovu dobijenih arheoloških podataka i stilsko-građevinskih elemenata i ranije literature, smatramo da izgradnju crkve možemo pozicionirati u vrijeme XVI vijeka. Utvrdili smo da se prije izgradnje crkve na ovoj lokaciji nalazilo starije groblje. Može se pretpostaviti da su neimari imali znanje o „svetosti“ ovog mjesta i da je to jedan od razloga odabira ove lokacije za izgradnju crkve. Takođe je vjerovatno da se u vrijeme izgradnje crkve nisu uočavala nadzemna obilježja ranijeg groblja.

Prvobitna crkva je imala dublju apsidu i pravougaoni naos. Izgleda da je zemljotres uslovio destabilizaciju objekta i rušenja apside. Naos je imao duboke i jake temelje, za razliku od apside koja je imala veoma plitke pa je kliznula i srušila se ka sjeveroistoku, zajedno sa sjeveroistočnim ramenom crkve.

Sudeći po pomenutom grobu u sondi III (gr. 5/18), crkva nije odmah obnovljena nego se desio određen, reklo bi se kraći, hijatus i u tom periodu se počelo sahranjivati na prostoru oko crkve.

Kada su se stekli uslovi, krenulo se sa obnovom crkve i to pravljenjem pliece apside sa kriptom i ojačavanjem određenih zona i dodavanjem priprate. Zapadna strana crkve je ojačana izgradnjom jednog kontrafora uz zapadni spoljašnji zid, na 30 cm južno od portala.

Očigledno je da je ranije izgrađeni objekat imao mali kapacitet, nije bio dovoljan da prihvati sve veći broj zainteresovanih, pa se u periodu obnove gradi i otvorena priprata.

U crkvi se u sjeverozapadnom uglu naosa nalazi manji recipijen koji služi kao krstionica. Koliko znamo, ovo je najstarija sačuvana krstionica na prostoru Hota.¹⁹ Nekoliko kamenih fragmenata, na nekima se uočava plastično izvajan krst, pripadaju amvonu. Ove činjenice nas navode na zaključak da je ova crkva imala veoma veliki značaj u pogledu edukacije i širenja hrišćanskog kulta u ovoj oblasti.

Istraživanje grobova, prevashodno unutar crkve, definisalo je osnovne stratigrafsko-hronološke nivoe sahranjivanja:

- o Prvu fazu, najstariji nivo, svjedoče skeleti nekropole starije od crkve; evidentno je da su temelji naosa sagrađeni preko najstarijih grobova. Vjerujemo da se radi o nekropoli XIV vijeka, a preciznije datovanje očekujemo nakon karbonske analize (C14)

- o Druga faza je XVI vijek, vrijeme izgradnje manje crkve

- o Treća faza, sahranjivanje u porušenoj crkvi i oko nje

- o Četvrta faza, obnova crkve, dodavanje priprate (XVII vijek)

- o Peta faza, napuštena crkva, intenzivno sahranjivanje unutar i oko crkve u više nivoa (do sredine XX vijeka)

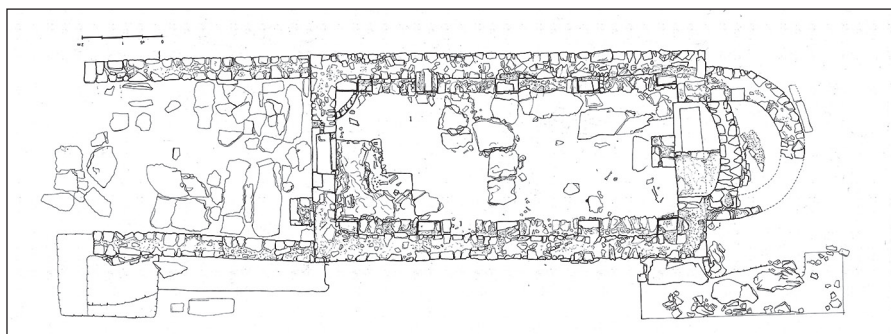
Izgleda da su ratna dešavanja tokom XIX vijeka usloвила destrukciju crkve. Vjerovatno se oko crkve počelo sahranjivati od vremena njenog nastanka, ali sa njenim rušenjem je i unutrašnji prostor služio za iste namjene. Od zamiranja crkvenog života evidentne su minimum dvije faze sahranjivanja unutar crkve koje nemaju veliki hronoloski raspon. U prvoj etapi su obavljene sahrane pokojnika bez grobne arhitekture, a nesto kasnije se grade grobne konstrukcije i solidno zidane grobnice. U istom periodu je kripta

¹⁹ Od sveštenika P. Pashka Gojčaja smo dobili informaciju da se slična krstionica nalazi u još jednoj, hronološki mlađoj crkvi u oblasti Hoti.

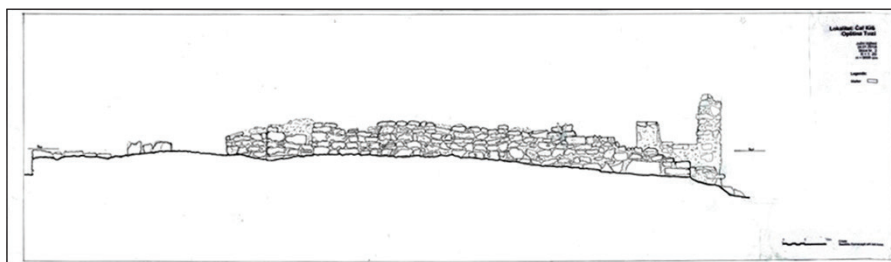
u oltarskom dijelu pretvorena u grobnicu. Osim sporadičnih slučajeva sahranjivanja i u kasnijem periodu, čini se da je sahranjivanje prestalo sredinom XIX vijeka i da na njegovom kraju imamo u potpunosti porušenu crkvu, do te mjere da se nisu mogli sagledati njeni obrisi. Ostaci vatrišta, nalazi konjske potkovice, svjedoče da je krajem XIX i početkom XX vijeka ova ruina služila kao zaklon mnogim vojskama koje su krstarile obližnjim putevima.

FOTO I TEHNIČKI PRILOZI

1. Tehnički crtež osnove crkve
2. Izgled južnog zida crkve
3. Foto osnove crkve
4. Nekropola unutar zapadne polovine naosa (sa grobnicom br 3)
5. Nadvratnik sa natisom pronađen 1901. god.
6. Agiazma dekorisana plastično isklesanim krstom
7. Karta arheoloških nalazišta u okolini crkve Čaf Kiš

Sl. 1. Skica osnove crkve (crtež Tatjana Mijović)

Sl. 2. Skica - Izgled južnog zida crkve (crtež Tatjana Mijović)

Sl. 3. Foto osnove crkve

Sl. 4. Nekropola unutar zapadne polovine naosa (sa grobnicom br 3)

Sl. 5. Nadvratnik sa natisom pronađen 1901. god.

Sl. 6. Agiazma dekorisana plastično isklesanim krstom

Sl. 6. Arheološka nalazišta u okolini crkve Čaf Kiš

Mile BAKOVIĆ

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE ČAF KIŠ SITE

Summary

The Dubrava site in question contains the remains of a church known as Čaf Kiš, constructed in the early 16th century, atop an older necropolis. Archaeological research has revealed two distinct building phases for the church. The church was originally built with a deep apse but experienced a partial collapse, likely due to an earthquake, leading to its subsequent reconstruction in a slightly modified form. The church's architecture and artifacts suggest that it followed Latin church rituals. The site's history spans from the 14th century to the mid-20th century, with ongoing burials in and around the area.

Literatura

Bešić Zarije, *Istorija Crne Gore, Knj.1. Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd 1967.

Bugaj, U, Lutovac, P, Bogacki, M, Trzeciecki, M, Novak, M, *Bronze age stone tumuli on Planinica hill, Obs. Tuzi, Montenegro*, Sprawozdania archeologiczne 65, Warszawa, 2013, str. 426–431.

Ippen, T, *Starine iz Albanije*, Glasnik Bosanskohercegovačkog državnog muzeja XII, Sarajevo, 1901.

Ippen, T, *Die Gebirge des nordwestlichen Albaniens*, Wien, 1908.

Jovičević, Andrija, *Malesija*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1923.

Lutovac, P, *Fortification Samobor on Lake Skadar and the Issue of the Rulers' seats in the Early Bronze Age in southern Adria*, International Conference "Princely Graves between the Caucasus and Atlantic 3500-2500 BCE, Podgorica 2018 (u štampi).

Ljuljđuraj, A, *Vuksanlekići – antički/kasnoantički lokalitet i novi arheološki podaci*, Nova antička Duklja X, Podgorica 2019, str. 95–108.